

ילדים בדואים במדבר יהודה. מקור: דרור אבי (CC BY-SA 3.0)

שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי

חבצלת יהל ועאטף אבו־עג'אג'

המחקר הנוכחי עוסק בחברה הבדואית בנגב, הנמצאת בשוליים החברתיים, הכלכליים והגיאוגרפיים של ישראל. הוא מציע נקודת מבט חדשה לבחינת מצבה של חברה זו והדינמיקה המתקיימת בה, לצד תובנות לגבי המשמעויות של מאפייני השתלבותה או אי־השתלבותה של החברה הבדואית בנגב בחברה הישראלית, וההשלכות הנובעות מכך על החוסן החברתי של ישראל כרכיב בביטחון הלאומי. במאמר נעשה שימוש בתאוריית השדות של בורדייה, בהתבסס על ממצאי סקר שיזם המכון למחקרי ביטחון לאומי, וכן במקורות נוספים.

בהסתמך על התאוריה, המחקר בוחן את שלושת השדות העיקריים שבהם החברה הבדואית פועלת: השבטיות, הדת והמדינה. הוא בוחן גם את המאפיינים העיקריים של כל שדה, את ההון ואת השחקנים הפועלים בו. נוסף על כך הוא מדגים את הדינמיקה בין השדות במתח שבין שימור לשינוי, באמצעות ניתוח ארבע דוגמאות: השכלה גבוהה, ריבוי נשים (פוליגמיה), קריאת המואזין ותחנות משטרה.

ממצאי המחקר העיקריים מלמדים כי היבטים רבים הקשורים באורח החיים של החברה הבדואית בנגב נקבעים כיום על ידי הנורמות השבטיות. עם זאת, בעשורים האחרונים גבר כוחה של הדת במידה משמעותית ביחס לנורמות השבטיות. לצד הדת התעצמה גם השפעת המדינה, תוך שהיא מאתגרת את כללי השבטיות ובמידה מסוימת גם את השדה הדתי. עם זאת, לעת עתה השפעתה של המדינה צנועה יותר מכוחם של שני השדות האחרים. השימוש בתאוריית השדות

ולאינטרסים המשתנים (Jepperson et al., 1996). להבנתנו, בעוד שתאוריית הזהויות הזו דומותיה מסייעת בהבנת הדינמיקה הזהותית המתקיימת בעולם המערבי, שבבסיסה תפיסות חופשיות-אינדיווידואליסטיות, הן פחות מתאימות לתיאור תהליכים ותופעות המתקיימים בחברות שמרניות הפועלות לפי כללים נוקשים, ואשר המוקד שלהם הוא בקבוצה ופחות בפרטים עצמם. החברה הבדואית היא חברה שמרנית קולקטיבית ביסודה, המחולקת לתת-קבוצות מובחנות בעלות היררכיה ברורה ביניהן. לפיכך, ניתוח על בסיס זהותי אינדיווידואליסטי דינמי לא יספק, להבנתנו, את התמונה הרחבה הנדרשת. הוא הדין ביחס לתאוריה המבנית של גידנס, המתמקדת בהבנת פרקטיקות חברתיות על פני צירי זמן ומרחב, תוך דגש על פעולת סוכנים (גידנס, 2013). למרות יתרונותיה, גם היא הותאמה להסברת תהליכים בחברות פוסט-מסורתיות, וחסר בה העומק הנדרש להבנת תהליכים בחברות שיש בהן מרכיבים מסורתיים בולטים.

הניתוח נשען על התקפות של תאוריית הלכידות החברתית ועל ההנחה ששילוב החברה הבדואית בנגב בחברה הישראלית הוא רצוי ואף נחשב לנושא בעל חשיבות לאומית.

הבחירה בתאוריית השדות של בורדייה נעשתה בשל התאמתה להבנת תהליכים ותופעות חברתיות במגוון רחב של חברות, בתוכן גם חברות שמרניות קולקטיביסטיות. יתרונה בכך שניתן לעשות בה שימוש פשוט ויעיל להבנת אירועים ספציפיים והיא מספקת כלים להעריך מגמות בעת התנהלותם, כולל הסבר של יחסים דיאלקטיים. זאת ועוד, היא מאפשרת לגשר בין ממדים סובייקטיביים לבין ממדים אובייקטיביים הקיימים בחיים החברתיים (אבר'עג'א, 2019).

בהסתמך על תאוריית השדות, המחקר מנתח את הדינמיקה המתקיימת בין שלושה שדות מרכזיים שבהם החברה הבדואית פועלת: השבטיות, דת האסלאם ומדינת ישראל. כמו כן נבחן כיצד הדינמיקה האמורה מעצבת את יחסם של הנסקרים הבדואים, בדגש על ארבעה נושאים: השכלה גבוהה, ריבוי נשים (פוליגמיה), קריאת המואזין ותחנות משטרה. הדגש במחקר הנוכחי הוא על תופעות שלא נבחנו בעבר, תוך שילוב עם ממצאי סקר שהוזמן על ידי המכון למחקרי ביטחון לאומי (המכון למחקרי ביטחון לאומי ופורי, 2018).

לצד השדות שנבחנו יש שדות נוספים המשפיעים על החברה הבדואית, וביניהם הפלסטיניות והערביות. בחרנו שלא לעסוק בשדות אלה במסגרת המחקר הנוכחי, מאחר שמצאנו כי הם מתאימים פחות ליישום

מאפשר את חשיפתם של כוחות הפועלים בחברה הבדואית ומביא להבנה טובה יותר של המורכבות הקיימת בה.

מילות מפתח: בדואים, נגב, ישראל, אסלאם, שבטיות, בורדייה, תאוריית השדות, חוסן חברתי, לכידות חברתית, ביטחון לאומי, פוליגמיה, השכלה

מבוא

חוסן חברתי כרכיב מרכזי של חוסן לאומי הוכר בספרות כנדבך מרכזי בביטחון הלאומי. מחקרים שניתחו היבטים שונים של הנושא הבהירו כי אין לבחון סוגיות ביטחון לאומי באופן צר אלא חיוני להתייחס למגוון רחב הרבה יותר של נושאים, ובכללם סוגיות הקשורות בלכידות חברתית (אלרן ועמיתיו, 2015; מיכאל ופישמן, 2019; Amit & Fleischer, 2005; Kahan et al., 2009). חוסנה של חברה שבה יש שסעים רבים ועמוקים ומרכיביה חשים זרות וניכור נפגע במידה ניכרת, ופוגע בחוסנה הלאומי וביכולתה להתמודד עם אתגרים. ההכרה בקשר שבין לכידות חברתית לסוגיות של ביטחון לאומי הביאה בשנת 2018 ליוזמה של המכון למחקרי ביטחון לאומי לערוך שורת מחקרים בנושא, ובכללם סקר רחב בקרב האוכלוסייה הבדואית בנגב. במחקר הנוכחי נעשה שימוש בממצאי הסקר.

הדיון סביב לכידות וחוסן חברתי בהקשר לחברה הבדואית בנגב יכול להתמקד בהיבטים שונים. כך למשל ניתן לבחון את הלכידות הפנימית בתוכה, או לחלופין לעסוק בלכידות של כלל החברה הישראלית, כאשר החברה הבדואית היא אחד ממרכיביה. במחקר הנוכחי נבחנים היבטים המשליכים על הלכידות הפנימית של החברה הבדואית, אך אלו משפיעים גם בהקשר המדינתי. הניתוח נשען על התקפות של תאוריית הלכידות החברתית ועל ההנחה ששילוב החברה הבדואית בנגב בחברה הישראלית הוא רצוי ואף נחשב לנושא בעל חשיבות לאומית (ועדת גולדברג, 2008; יהל, 2017א), ומטרתו לספק תובנות חדשות ביחס לחברה הבדואית בנגב ולדינמיקה המתקיימת בה, באופן שיאפשר להמליץ על תהליכים שיביאו לשילוב טוב יותר שלה בחברה הישראלית.

תאוריות רבות עוסקות באינטראקציות בין יחידים וקבוצות בחברה ובהויות שלהם. אחת מהן היא גישת הקונסטרוקטיביזם החברתי (Wendt, 1987), הגורסת כי הזהות החברתית מבוססת בעיקר על הגדרת ה"אני" מול ה"אחר". לפי גישה זו הזהות היא דינמית, כאשר הפרטים בחברה משנים את זהותם בהתאם לאינטראקציות

נוודיות ושבטיות בעולם במגע עם הדת ועם המדינה המודרנית (Ayubi, 1995; Khazanov, 2004; Khoury, 2016; Kostiner, 1990; Rabi, 2016).

סוגיות אחרות שעלו בספרות עוסקות ביחסי המדינה והבדואים בהקשר ליישובים שהוקמו עבורם, וכן לסוגיות הבעלות על קרקעות. ביקורת על המדיניות קיימת באופן נרחב בספרות, בין שמדובר באלו שטענו כי המדיניות הממשלתית משקפת קיפוח, מכיוון שנועדה לנשל את הבדואים מזכויותיהם (בן־ישראל, 2009; יפתחאל, 2000; מאיר, 2006; פורת, 2009; Nasasra, 2011), ובין שמדובר בביקורת שהדגישה את חוסר העקביות והיעדר העניין של השלטון המרכזי להתמודד עם הנושא, כחלק מההזנחה הממשלתית הכללית של הנגב ותושביו (יהל, 2021). לצד אלו קיימים מחקרים שדנו בבדואים בהקשר של יחסי רוב ומיעוט ובהקשר לשאלות של ילידיות (ראו למשל Kedar et al., 2018 מול יהל ועמיתיה, 2013). כן קיימים מגוון פרסומים מתחומי מחקר אחרים אשר עסקו בתחומים חינוכיים, חברתיים, בריאותיים ועוד (אבו־נג'א, 2004; אלקרינאוי וסלונים־נבו, 2005).

לפי ניתוח נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ורשות ההגירה והאוכלוסין, נכון לינואר 2021 חיים בנגב קרוב ל־280 אלף בדואים. מדובר בחברה הצעירה ביותר בישראל, שבה כ־51 אחוזים הם ילדים עד גיל 18. רוב הבדואים מתגוררים ב־18 יישובים שהוקמו והוכרו על ידי המדינה. בעיר רהט מתגוררים כ־70 אלף תושבים, בעיירות האחרות גרים כ־100 אלף תושבים ובשתי מועצות אזוריות כ־20 אלף נוספים. היישובים הללו מנוהלים על ידי ראשי רשויות וועדים מקומיים. לצד זאת, קרוב ל־80 אלף בדואים מתגוררים מחוץ ליישובים המוכרים על ידי המדינה (מאגר מידע מקוון, ל"ת). כל היישובים סובלים ממחסור במקורות תעסוקה (אבו־בדר וגוטליב, 2008). מדובר באוכלוסייה הענייה בישראל, שיישוביה מדורגים בשני האשכולות הסוציו־אקונומיים הנמוכים. בשל שילוב גורמים שמקורם במחדלי הרשויות ובנורמות הקיימות בתוך החברה הבדואית, קיימת ביישובים מצוקת מגרשים זמינים לבנייה. הגם שמחירי המגרשים והפיתוח ביישובים הבדואיים מסובסדים על ידי המדינה, חלק מהצעירים מתקשים לעמוד בעלויות. התנאים מחוץ ליישובים המוסדרים מורכבים יותר, שכן אין בהם חיבור מסודר לתשתיות כגון מערכות מים, ביוב וחשמל, והשירותים הניתנים בהם על ידי הרשויות מוגבלים ביותר.

תאוריית השדות החברתיים של בורדייה

הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה ביקש במחקריו להסביר את ההתנהגויות היומיומיות המאפיינות חברות (סילברמן, 2011). הוא פיתח סדרת מושגים ובראשם

באמצעות הכלים שהתאוריה של בורדייה מציעה. זאת בשל הגורמים הבאים: הראשון, הספרות המחקרית הקיימת מצביעה על השבטיות, הדת והמדינה כבעלות ההשפעה המרכזית על חייהם של הבדואים (אבו־רביעה, 2011; Stewart, 2006); השני, רק בשדות שבחרנו יש מערכת מובחנת וברורה של חוקים ונורמות התנהגותיות מחייבות, המשתרעת על מגוון רחב של פעילויות אנושיות ואשר חדרה לתחומי חיים רבים. מובהקות זו קיימת במידה מועטה או לא קיימת כלל בשדות האחרים. למותר לציין כי אין הדבר שולל את חשיבותם של מחקרים נוספים בהתייחס לשדות נוספים בעתיד.

בחלקו הראשון של המאמר סקירת ספרות קצרה הכוללת נתונים על בדואי הנגב, וכן עקרונות כלליים של תאוריית השדות; בחלק השני יישום התאוריה על שלושת השדות האמורים באמצעות אפיון השדות והצגת כללי השדה, ההון והשחקנים המרכזיים; בחלק השלישי יוצג הסקר ויודגמו הממצאים ביחס לארבעה נושאים; פרק סיכום והמלצות חותם את המאמר.

מדובר באוכלוסייה הענייה בישראל, שיישוביה מדורגים בשני האשכולות הסוציו־אקונומיים הנמוכים.

סקירת ספרות

בדואי הנגב – רקע כללי

עיון בספרות הקיימת מגלה כי האוכלוסייה הבדואית בנגב היא בין האוכלוסיות הנחקרות ביותר בישראל. תהליכי המודרניזציה המואצים שעברה, הפסקת הנוודות והמעבר להתיישבות קבע עניינו חוקרים ממגוון תחומי ידע. לצורך המחקר הנוכחי רלוונטיים במיוחד מחקרים שעסקו בתהליכי שינוי שעברו על החברה הבדואית בנגב, כגון מחקריהם של בן־דוד (2004) ומרקס (Marx, 2006). מספר מחקרים התחקו אחר השינויים שחלו בזהות הבדואית בעשורים האחרונים (אלקורעאן, 2006; אל־עטאונה, 2015; Dinero, 2004), ואילו מחקרים של קרסל ועמיתיו (1991) שם דגש על השינויים בשימושי הקרקע הקשורים במעבר מחברה שבטית־מסורתית־נוודית לחברה מיושבת. יחסי הגומלין בין הקבוצות בתוך החברה הבדואית השפיעו גם הם על השינויים שעברה חברה זו, כפי שעולה ממחקריהם של מרקס (1974), קרסל (1976) בן־דוד וגונן (2001). זוויות אחרות מובאות במחקרו של מינצקר (2015), שעסק בקבוצות בהר הנגב אשר לא עברו להתיישבות מוסדרת, וכן במחקרו של גלילי (2013), שעסק בשינויים כפי שהם משתקפים במנהגי הקבורה. מחקרים אלו משתלבים במחקרים רחבים יותר על תהליכי השינוי העוברים על חברות

וזאת משום שלעיתים דברים מסוימים אינם ניתנים להשגה רק באמצעות ההון הכלכלי, אלא באמצעות הון חברתי מסוים. הון תרבותי של שחקן הוא מוצאו האתני, דתו, מוצא משפחתו וגם השכלה והכשרה שרכש, או מומחיות שיש לו בתחום מסוים. בורדייה סבר שהון שאינו חומרי מעניק יתרון חברתי ותרבותי לשחקנים שפועלים בתוך השדות. באמצעות ההון הסימבולי, למשל, ניתן להפוך יחסי כוח ללגיטימיים בתוך מערכות סימבוליות. ניתן להדגים זאת למשל בשדה הדתי, כאשר ההון התרבותי בכלל וההון הלשוני בפרט מאפשרים לשחקנים לשפר את מעמדם החברתי. ההון הלשוני מתבטא בידע של מונחים דתיים, תוך הפניה למקורות מתרבות האסלאם העתיקה. התדמית של שחקנים בכירים בשדה הדתי כגון אימאמים ודרשנים קשורה ברמת ההתבטאות שלהם, ובמונחים של בורדייה – במידת החוזק של ההון הלשוני שברשותם.

לצד יתרונותיה של תאוריית השדות, יש לה גם מגבלות לא מבוטלות (Thomson, 2008). הבולטת בהן היא קושי בהגדרת השדות וקביעת גבולותיו של כל שדה. הדבר נעוץ בשינויים המתמידים בתוך כל שדה ובזיקות המשתנות בין השדות. נוסף על כך, הגדרת העולם כאוסף של שדות מביאה לריבוי שדות, עד כי קשה לכמת את מספרם ולתעדף בין השדות הרלוונטיים יותר לבין אלו הרלוונטיים פחות. מעבר לכך, נטען כי התאוריה אינה נותנת מענה מספק לביטויים המרחביים של כל שדה בנפרד. למרות ביקורות אלה, יתרונותיה במתן הסבר לתופעות המתקיימות בחברה הבדואית בנגב עולים על חסרונותיה (אבר'עג'א, 2019).

אפיון השדות והיחסים ביניהם בהקשר לחברה הבדואית בנגב

כאמור, המחקר מתמקד ביישום תאוריית השדות של בורדייה על החברה הבדואית בנגב. השדות המרכזיים שיידונו הם השבטיות, דת האסלאם והמדינה.

השבטיות

השבטיות בכלל והשבטיות הנוודית בפרט היא צורת חיים בעלת שורשים עמוקים בהיסטוריה האנושית. מסגרות חברתיות-שבטיות נשתמרו מהתקופה שקדמה להקמת המדינות המודרניות. הכללים, המנהגים והמסורות שלפיהם נוהגים השבטים הבדואים במזרח התיכון דומים (Stewart, 2006), וכן משותפת לכולם השפה הערבית בדיאלקטים מקומיים. השבטיות היא בעלת נוכחות בולטת במזרח התיכון גם לאחר שמרבית הבדואים עברו תהליכים של התיישבות קבע במדינות כמו ערב הסעודית, ירדן, תימן, כוית, איחוד האמירויות ועוד

”שדה”, ”שחקנים” ו”הון”, ובאמצעותם הראה כי בניגוד לתפיסות חד-ממדיות שקדמו לו, האדם אינו רק סובייקט או אובייקט בחברה (אבר'עג'א, 2019; Bourdieu & Wacquant, 1992; Swartz, 1997).

בורדייה שאל את המונח שדה מתחום הפיזיקה, הנשען על כוחות ואובייקטים הפועלים במרחב (Thomson, 2008). השדה החברתי הוא זירה שנוצרה בסביבת אנשים ומוסדות, המאורגנים סביב עניין מרכזי משותף. תחומים שונים של חיים חברתיים ותרבותיים מתארגנים כ”שדה”, כל אחד בעל קוהרנטיות משלו. בשדה מתקיים ”משחק”, כלומר צורות ומסלולים מותרים, ופועלים בו ”שחקנים” (בורדייה, 2005). לכל שדה יש היגיון פנימי ומופעלים בו מגוון כוחות: אוטונומיים, מוכוונים, דינמיים, קשיחים ועוד. כללי המשחק קובעים את ההיררכיה הפנימית, את מנגנוני השליטה בשדה וכן את סוגי ה”הון” שיש לשדה להציע ואת ה”הביטוס” – מערכת התנהגויות הנרכשות על ידי אינדוידואלים כחלק מתהליך החיברות. הכוונה בין היתר להרגלים, לכישורים ואפילו לנטיות גופניות. השחקנים יכולים להשפיע על הכללים ולשנותם, והצלחתם מתבטאת בין היתר ביכולתם לקבוע את הכללים (אסנת, 2004). לדוגמה, קביעת כלל כי באפשרותם להוריש שליטה לצאצאיהם (גלרנטר, 2006).

מאפייני השדה, עצמאותו, בהירות כללית ועוצמת המאבקים המתנהלים בתוכו משפיעים באופן ישיר על פעילות השחקנים. הזיקה בין השדות קשורה בהתפתחות ההיסטורית של כל שדה בנפרד ובאופן שילובם יחד (טובין וטל, 2011). מאחר שכללי המשחק בשדה נקבעים על ידי השחקנים הפועלים בו, הצלחתם של שחקנים חיצוניים להחדיר אליו כללים חדשים תעיד על היחלשות האוטונומיה של השדה. בהקבלה, עוצמתו של כל שדה והיחסים בין השדות נובעים מיכולתו של שדה אחד לשנות את הכללים של השדה האחר. ניתן למדוד את מידת האוטונומיה של כל שדה לפי ההיקף, הכמות ועוצמת חדירתם של הכללים שהוא מחיל על ארגון, ניהול ופיקוח על האנשים שבו.

השחקנים בתוך כל שדה משפיעים על סוגי ההון שממנו נגזרות ההיררכיות ועמדות הכוח. יש הרכבים שונים של הון. לצד הון כלכלי שעיקרו כסף ונכסים, יש גם הון תרבותי (גלרנטר, 2006; Bourdieu, 1986), הון חברתי המייצג רשת קשרים חברתיים עם יחידים ומוסדות (Bourdieu, 1983) והון סימבולי, המשקף את האופן שבו נתפס מעמד הפרט בעיני האחרים (Bourdieu, 1991). יחסי המרה בין סוגי הון שונים יכולים להתרחש בין השדות. כך ניתן להמיר הון כלכלי להון תרבותי וחברתי בקלות יחסית. המרה זו של סוגי ההון נחוצה לשחקנים,

המשלב פעילות דתית שבין האדם לאל, אמונה באל, פולחן דתי וכן מערך ערכים מוסריים שבין אדם לחברו ולחברה שבה הוא חי, כמו יושר, כנות, התנהגות טובה ועוד (אבו פריח, 2014). ניתן לראות את האסלאם כתיגו טכני, כמסגרת פולקלוריסטית־תרבותית או כמסגרת הלכתית מחייבת וכוללת. בתוך האסלאם קיימים זרמים שונים, ואחד מהם – אשר צבר תמיכה משמעותית בקרב הבדואים בנגב – הוא התנועה האסלאמית, שבנגב התפתח הזרם הדרומי שלה. לפי אוריה שביט, תנועה זו מקדמת תפיסה הכוללת שלוש הנחות יסוד עיקריות: הראשונה – "בטווח הארוך, המסגרת המדינית הלגיטימית היחידה היא אומת האסלאם המאוחדת, המאגדת את כל המאמינים ללא כל הפליה על בסיס אתני או לשוני. שנית, המסגרת המחייבת לכל תחומי החיים, ובכלל זה התחום הפוליטי, היא האסלאם. שלישית, יש לדחוק מהחברות המוסלמיות את השפעות המערב המזיקות" (שביט, 2011, עמ' 22). ברור מכך כי תפיסת האומה האסלאמית מאתגרת הן את מושגי המדינה הדמוקרטית הליברלית והן את אלו של המסגרות השבטיות.

כללי המשחק בשדה הדתי הם ההלכה האסלאמית (השריעה) שמקורותיה הם הקוראן והסונה – התורה שבעל־פה (אבו פריח, 2014; אילן, 2002). השריעה שזורה בין הפולחן הדתי וחיי היום־יום, תוך קביעת סטנדרטים מחמירים והדגשת התוצאות השליליות למי שאינם פועלים בהתאם לה. חמש מצוות היסוד שבהן חייב כל מוסלמי הן: העדות, התפילה, צום הרמדאן, צדקה והעלייה לרגל (לצרוס־יפה, 1980). זאת ועוד, כל מוסלמי מצווה לפעול למען יישוב סכסוכים בין אנשים ובין קבוצות.

סוגי הון בשדה הדתי כוללים את הידע וההשכלה הגבוהה בתחום הדת ובמסגרות לימודים אחרות. ביטוי לכך הוא השכלתם של המועמדים מטעם התנועה האסלאמית בבחירות. הון נוסף הוא ההשתייכות למסגרת חברתית על בסיס פעילות דתית משותפת. נוסף על כך הון לשוני של כושר ביטוי המאפשר לעשות שימוש במונחים דתיים, וכן קוד מראה הכולל ג'לבייה לבנה וזקן. השחקנים בשדה הדתי כוללים את אנשי הדת – האימאמים העומדים בראש קהילות מאמינים ואחרים על ניהול והובלת התפילות והמסגדים, הדרשנים האחרים על דרשות שבועיות במסגדים והמואזין.

המדינה

לפי מקס ובר מדינה היא ארגון פוליטי, שיש לו זכות יחולת בלעדית להשתמש בכוח כלפי אוכלוסייה בעלת זהות מובחנת, בתוך טריטוריה מוגדרת (אופיר, 2010). גם לפי ארנסט גלנר למדינה המודרנית יש מונופול על כוח הכפייה, והיא מממשת אותו באמצעות רשויות

(Rabi, 2016). הגם שחוקרים הצביעו על הקושי להגדיר מהו שבט ומהי שבטיות, מקובל להתייחס לשבט בהקשר הבדואי כאל ארגון חברתי ופוליטי המאגד בתוכו קבוצות בעלות תרבות, מנהגים ושפה משותפים, כאשר הדבק המחבר ביניהם הוא התפיסה כי הם צאצאים, מצד האב, לאב קדמון משותף (Stewart, 2012; Tapper, 1983). סוגיית העבר המשותף היא בעלת משמעות בשימור המבנים המסורתיים (אלקורעאן, 2006).

השבטיות התגבשה בעיקר לנוכח תנאי החיים הקשים של נדודים, ללא חומות קבע. היא מסדירה את אורח החיים מבחינות חברתיות, תרבותיות, כלכליות ופוליטיות. השבטיות מבוססת על קשרי דם של שושלות קרובים מצד האב. היא בנויה על מערך קשרים ומחויבויות מדורג הכולל בין היתר את קבוצת הערבות (הח'מס), השבט והמטה (אל־עארף, 1935; אלקורעאן, 2006; אשכנזי, 2000; בן־דוד, 2004; בן־דוד וגונן, 2001; בר־צבי, 1979; מרקס, 1974).

ההתיישובות מנתקת את התלות במסגרת השבטית, ובכך מאפשרת למדינה להוות תחליף ארגוני ישיר מול חברי הקבוצה.

כללי המשחק בשדה השבטי כוללים אוסף של מנהגים ודפוסי התנהגות מקובלים שהוטמעו במשך שנים (Tapper, 1983). הכוונה למותר והאסור במסגרת היחסים בתוך המשפחה ובין המשפחות, מערך החתונות והלוויות, מנהגי קבלת האורחים ועוד. כלל מרכזי הוא חובת הערבות ההדדית חסרת הפשרות בקולקטיב השבטי (Salzman, 2004; Stewart 2012). רכיב נוסף הוא מערכת המשפט השבטי ואופן יישוב סכסוכים (אבו רביעה, 2011; אבו־רביעה, 2018; אלצראיעה, 2016; בר־צבי, 1979; שחר, 1997; Stewart, 2006).

סוגי ההון בשדה השבטי כוללים את הגודל המספרי, המכתיב את יחסי הכוחות בין המשפחות והשבטים, וכן את טוהר השושלת והמוצא והיקף השליטה בקרקע כביטוי לעוצמה (קרסל ועמיתיו, 1991). לאחר הקמת מדינת ישראל הפכה הקרקע מקור לחיכוך מול שדה המדינה (יהל, 2017א). הון נוסף הוא הכבוד (Stewart, 2000). השחקנים המרכזיים בשדה השבטי הם השיח'ים וראשי השבטים והקבוצות הגדולות (אלון, 2001; מור, 1971; מרקס, 1974; Alon, 2016), וכן בכירי מערכת המשפט השבטי.

ההיבט הדתי

האסלאם צמח במאה השביעית בחצי האי ערב וסחף את השבטים הבדואיים. האסלאם מציע אורח חיים כולל

ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב (החלטת ממשלה מס' 1599 מיום 15.7.2007); בהמשך הוקם מנגנון אכיפה ייעודי במשרד לביטחון הפנים, לתיאום האכיפה של דיני מקרקעין בנגב (החלטת ממשלה מס' 3707 מיום 11.9.2011). בשני העשורים האחרונים הוקמו צוותי חשיבה שונים בנושא זה, שהבולטים ביניהם הם הצוותים בראשות השופט (בדימוס) אליעזר גולדברג, אודי פראוור ובנימין זאב בגין (ועדת גולדברג, 2008; Yahel, 2019).

הגם שהבדואים עברו להתיישבות קבע, המדינה לא הצליחה לספק להם את רמת השירותים הניתנים לאוכלוסיות אחרות בתחומי הביטחון האישי, החינוך, התעסוקה, הבריאות והרווחה, והדבר משאיר מרחב משמעותי עבור מערכות חלופיות (רודניצקי, 2011).

כללי המשחק בשדה המדינה כוללים עקרונות של שלטון החוק, חירות ושוויון. קיימת הפרדת רשויות תוך שמירה מתמדת על איזון. הדין בישראל מבוסס על חקיקה וביקורת שיפוטית (ברק, 2000). כל אזרח במדינה שווה בפני החוק, ללא הבדל מגדר, מוצא או דת. בבסיס השיטה עומדת ההכרה בקיומן של חירויות בסיסיות, בהיות האדם עצמאי בקבלת החלטות. כל אדם אחראי למעשיו בלבד.

החקיקה בישראל מתקיימת בכנסת וחוקיה פומביים ואוניברסליים (רובינשטיין ומדינה, 2005; Fuller, 1969). הם מיושמים באמצעות מערכת אכיפה מדינתית, בעיקר משטרה ובתי המשפט (ברק, 2000). עם זאת קיימת ביקורת על אופן יישום החוק. סמכויותיה של הרשות המבצעת נגזרות מהחוק, והאזרחים חופשיים לעשות כל פעולה שלא נאסרה בחוק.

סוגי ההון בשדה המדינה מגוונים וכוללים הון של כוח פיזי, הון אמצעי כפייה, הון כלכלי, הון תרבותי, הון של מידע, הון סימבולי ועוד. שליטת המדינה בסוגי ההון האלה מעניקה לה כוח רב בהשוואה לשדות אחרים (Bourdieu et al., 1994). מערכות הביטחון המרכזיות בישראל כוללות את אלו האחראיות על איומי חוץ ואיומי פנים, לרבות שמירת החוק והסדר הציבורי. השירות בצבא מקנה קשרים חברתיים, יוקרה ופוטנציאל של מוביליות כלכלית, ויש לו ערך סימבולי שניתן להמיר אותו בהון כלכלי וחברתי (לוי, 2014). הבדואים יכולים לשרת בצבא על בסיס התנדבותי. שיעור הבדואים המתגייסים נמוך מאוד ועומד על פחות משלושה אחוזים מקרב הגברים בגיל גיוס (דוח מבקר המדינה, 2018). זאת ועוד, למדינה שליטה רבה בהון הכלכלי, בהון הידע והמידע ובהון התרבותי. הגם שלשפה הערבית יש מעמד בישראל, ידע ושליטה בשפה העברית ובתרבות הרוב משמעותיים מאוד.

נפרדות – המשטרה ובתי המשפט (גלנר, 1994). הגדרות אחרות שמות דגש על מנגנוני חלוקת הסמכויות והכוחות (אייזנשטדט, 1978). באמצעות חוקיה קובעת המדינה כללי התנהגות המחייבים את אוכלוסייתה, והיא מחויבת לדאוג לביטחונם, לכלכלתם, להשכלתם, לרווחתם, לבריאותם ועוד. מדינת הלאום משמשת מקור להשתייכות ולזהות (גלנר, 1994).

מדינות מבקשות ליישב חברות נוודיות מטעמים מגוונים, הכוללים רצון לשליטה בהם ובקרקעות. ההתיישבות מנתקת את התלות במסגרת השבטית, ובכך מאפשרת למדינה להוות תחליף ארגוני ישיר מול חברי הקבוצה (Bocco, 2006; Kark & Frantzman, 1990; Khazanov, 1984; Khoury & Kostiner, 2012; Rabi, 2016; Salzman, 2004). מדינת ישראל שונה ממדינות ערביות שבהן חיים בדואים בעיקר בהקשרים של תרבות, שפה, דת ומשטר.

טרם הקמת מדינת ישראל בשנת 1948 הוערך מספרם של הבדואים בנגב בכ-65 אלף איש. לאחר מלחמת העצמאות נותרו בנגב רק כ-15 אחוזים מהבדואים שחיו שם לפני כן, כאשר הגבולות החדשים שנוצרו פיצלו שבטים ומשפחות. המדינה הכירה בנותרים כאוכלוסייה "ידידותית", ואף התירה לאלפים מהם לחזור לנגב ולקבל אזרחות ישראלית (Yahel & Kark, 2014). הבדואים נתפסו בשנים הראשונות לאחר קום המדינה כסיכון ביטחוני, הן בשל אורח חייהם הנוודי והן בשל הקרבה לגבולות וקשריהם עם מדינות ערב. על רקע זה ולאור רצונה של מדינת ישראל להשתמש בקרקעות ליעודים אחרים, וביניהם פיתוח, קליטת עלייה, התיישבות יהודית וצורכי ביטחון, בדואים שחיו במערב הנגב עברו בהדרגה למרחב בצפון-מזרח הנגב, שגודלו כ-1.1 מיליון דונם. באזור זה הוטל עליהם ממשל צבאי, כמו על יתר האזרחים הערבים (בוימל, 2002). הממשל הצבאי הטיל מגבלות תנועה והחיל משטר רישיונות באזור. כלכלת הבדואים עברה תמורות רבות, בעיקר לאור צמצום שטחי החקלאות והמרעה האיכותיים שעמדו לרשותם במערב הנגב (מאיר, 2006).

גם לאחר שבוטל הממשל הצבאי ב-1966, נותרו הבדואים במציאות מאתגרת. המדינה הקימה מנגנונים ייעודיים להתמודדות עם האתגרים שהחברה הבדואית הציבה בפניה, ובייחוד בהקשר לשאלת הזכויות בקרקע וההתיישבות הקבועה שלהם. בשנת 1979 הוקם "מינהל הביצוע" שפעל ליישוב מחדש של הבדואים שפוננו מתל-מלחתה לטובת הקמת בסיס נבטים, כחלק מהשלכות הסכם השלום עם מצרים (יהל וקרק, 2016); הוקמה רשות ייעודית לחינוך עבור הבדואים בנגב; הוקמה מנהלת הבדואים במנהל מקרקעי ישראל בשנת 1986, שהוחלפה

בהתאם לסקר, לפי התפיסה העצמית של הנשאלים, האסלאם הוא המרכיב הדומיננטי ביותר בזוהותם. האסלאם דורג על ידי 96 אחוזים כמרכיב חשוב בזוהות שלהם (71 אחוזים מתוכם ראו אותו כחשוב מאוד). הזוהות הבדואית דורגה כחשובה על ידי 84 אחוזים מהם (52 אחוזים מתוכם ראו אותה כחשובה מאוד), ואילו הזוהות הישראלית דורגה בדירוג הנמוך ביותר של 64 אחוזים (24 אחוזים מתוכם ראו אותה כחשובה מאוד).² 70 אחוזים מהמראיינים השיבו כי הם מרגישים חלק ממדינת ישראל ומהחברה הישראלית.

זאת ועוד, כשנשאלו שאלה נוספת לגבי מקומה של הדת בחייהם, 86 אחוזים מהנשאלים השיבו כי מקומה של הדת בחייהם מרכזי או בינוני, מתוכם 49 אחוזים השיבו כי לדת מקום מרכזי בחייהם, ו-37 אחוזים השיבו כי מקומה בינוני. מקום שולי ניתן לדת בקרב 12 אחוזים מהמשיבים, ורק פחות משני אחוזים השיבו שאין לדת כל מקום בחייהם. לצד זאת סברו 44 אחוזים מבין הנשאלים כי החברה הבדואית סביבם הופכת לפחות דתית, 32 אחוזים ציינו כי אין שינוי, ורק 24 אחוזים סברו כי החברה סביבם הופכת לדתית יותר.

ניתוח ארבעה נושאים על פי תאוריית השדות

השכלה גבוהה, שוויון וחופש בחירה: מדינה ודת מול שבטיות

כאמור, הן המדינה והן הדת האסלאמית מעודדות השכלה מוסדית. למשל במוסדות להשכלה גבוהה הוקמו עמותות ייעודיות אשר פועלות כחלק מהתנועות האסלאמיות, ותפקידן לעודד צעירים וצעירות לפנות להשכלה גבוהה ולרכישת ידע. ארגונים כמו עמותת "אל־קלם" עורכים ימי חשיפה לאקדמיה ומפגשי הסברה לתלמידי תיכון, ואף מציעים מלגות לסטודנטים.³

השדה השבטי לא נדרש בעבר לנושא ההשכלה הפורמלית, וכן אורח החיים הנוודי לא היה מותאם לכך (אלקורעאן, 2006). ידע וחוכמת חיים הועברו בעל־פה בדרך בלתי אמצעית באופן בין־דורי, והם היו המקור לרכישת חינוך והשכלה (Abu-Saad, 2001). בסוף שנות ה-70, ההשכלה הפורמלית לבנות, ובמידה רבה גם לבנים, הייתה מוגבלת לבית ספר יסודי (מאיר וברנע, 1986). בשנים האחרונות, מעל 70 אחוזים מבין הצעירים הבדואים בנגב מסיימים תיכון, לעומת 87 אחוזים בחינוך הערבי ו־95 אחוזים מכלל האוכלוסייה (ללא חרדים ובדואים). באשר לזכאים לתעודת בגרות בקרב תלמידי י"ב, כ־47 אחוזים זכאים מקרב הבדואים בנגב, לעומת 60 אחוזים בחינוך הערבי ו־73 אחוזים מכלל האוכלוסייה (ללא חרדים ובדואים). שיעור הנשים בקרב הבדואים

השחקנים המובילים בשדה המדינה הם קובעי המדיניות, ומנהיגים פוליטיים נבחרים בזירה הארצית והמקומית. בהיבט המקומי מרבית היישובים מנוהלים על ידי בני המקום, אולם במישור הארצי מידת השתתפותם מועטה. בדואים מעולם לא נטלו חלק בממשלה ורק אחדים מהם מכהנים במוסדות ציבור ובמשרדי ממשלה, כולל ברשות לפיתוח והתיישבות הבדואים. למרות קיומן של תוכניות לעידוד הגיוס למשטרה, מעטים מביעים עניין בכך (דוח מבקר המדינה, 2018).

דינמיקת השדות: ממצאי הסקר וניתוח ממצאים ביחס לארבעה נושאים

הסקר (המכון למחקרי ביטחון לאומי ופורי, 2018)

לפי התאוריה שהוצגה לעיל, פעילותם של שדות השבטיות, דת האסלאם והמדינה מתנהלת כך שהשחקנים הדומיננטיים בכל שדה פועלים לשמירת עוצמתם בשדה, דרך קיום תחרות תמידית. הסקר סיפק לנו תמונת מצב נקודתית ביחס למצב המאבקים הללו. תמונת מצב זו, בשילוב מקורות נוספים, תסייע בניתוח המגמות הצפויות. בחלק זה מוצג מידע על אופן עריכת הסקר ומגבלותיו, ולאחר מכן מתוארת הדינמיקה בין השדות כפי שהיא באה לידי ביטוי בארבעה תחומים: השכלה גבוהה, ריבוי נשים (פוליגמיה), קריאת המואזין ותחנות משטרה.

הסקר משנת 2018 נערך ביוזמת המכון למחקרי ביטחון לאומי ובביצוע חברת פורי (לא פורסם). הוא נעשה באמצעות ראיונות אישיים פנים אל פנים בשפה הערבית, על ידי בדואים מקומיים. השיבו לסקר 300 בדואים, מחציתם נשים, בטווח הגילים 18–70 שנים. ההיענות לסקר הייתה גבוהה והוא בוצע בפריסה רחבה. שני שלישים (200 איש) מהמראיינים גרים ביישובים מוסדרים ושליש (100 איש) מחוץ להם.

כאמור, הן המדינה והן הדת האסלאמית מעודדות השכלה מוסדית. למשל במוסדות להשכלה גבוהה הוקמו עמותות ייעודיות אשר פועלות כחלק מהתנועות האסלאמיות, ותפקידן לעודד צעירים וצעירות לפנות להשכלה גבוהה ולרכישת ידע.

לסקר כמה מגבלות. הראשונה – התייחסות מוגבלת למגוון השבטי והמעמדי הקיים בחברה הבדואית; השנייה – ייצוג יתר לקבוצת הגיל 25–30 (34 אחוזים); השלישית – ייצוג יתר לבעלי השכלה אקדמית. לנוכח המגבלות הללו בחרנו לבסס את ממצאינו גם על מקורות נוספים (פרסומים בעיתונות ובאתרי אינטרנט בערבית, חוקים וספרות מחקרית קיימת).

לסיכום – השדה השבטי, שבשנים הראשונות לאחר קום המדינה התנגד להשכלה פורמלית, שינה בהדרגה את יחסו להשכלה וכיום מיישר קו עם שדה המדינה ועם השדה הדתי בנוגע לצורך ברכישת השכלה בכלל, והשכלה גבוהה בפרט.

ריבוי נשים (פוליגמיה): מדינה מול שבטיות ודת

השבטיות מעודדת ריבוי צאצאים. זאת משום שריבוי נשים תורם להון המספרי, וכך מחזק את עוצמת השושלת והמוצא. תופעת הנישואים של גבר ליותר מאישה אחת רווחה לאורך השנים בחברה הבדואית, בייחוד בהקשר לשיח'ים שהתגאו בנישואים לנשים רבות ובהעמדת עשרות צאצאים.

לפי האסלאם, פסוקי הקוראן מתירים לגבר לשאת עד ארבע נשים, אלא אם כן קיים חשד סביר שלא ינהג כלפיהן בשוויון. בפועל, הקאדים בבתי-הדין השרעיים מכירים בנישואים אלה כתקפים (Abu-Rabia, 2011). טענתן של יותר ויותר נשים כי אין לאפשר נישואים כאלה מאחר שהגברים אינם נותנים יחס שווה לנשותיהם נותרת בשוליים. הלכה למעשה הפוליגמיה משמרת את הכללים השבטיים ובכללם את ההגמוניה הגברית, תוך שהיא מקבלת חיזוקים מכללי המשחק של השדה הדתי. לפי הערכות שנמסרו על ידי רשויות הרווחה, קרוב לשליש מהגברים הבדואים נשואים ליותר מאישה אחת (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2006; 2013). לפי ממצאי סקר 2018, 36 אחוזים מקרב הנשאלים הביעו תמיכה בתופעה והשיבו שאין זה רצוי שגבר יהיה נשוי רק לאישה אחת.

לעומת החיזוקים הניתנים בשדות אלה, החוק בישראל אוסר על פוליגמיה והעונש המוטל על העובר על החוק הוא חמש שנות מאסר.⁶ המדינה קישרה את התופעה לדיכוי נשים, לפגיעה בילדים ולהנצחת נחשלות (אלבדור, 2005; אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005). אף על פי כן, משרד המשפטים לא פעל לאכיפת האיסור על הבדואים בנגב, הגם שהוא נאכף באזורים אחרים (יהל, 2017). בשנת 2017 הובילה שרת המשפטים דאז איילת שקד מהלך שנועד לאכוף את האיסור בנגב.⁷ מאז קבלת ההחלטה נמשכת תופעת הנישואים הפוליגמיים, הגם שהפרקליטות הגישה כמה עשרות כתבי אישום, שחלקם הסתיימו בהרשעה. הסקר מצא כי 55 אחוזים מהנשאלים סברו כי הדבר מצדיק מחאה במסגרת החוק. ממצא נוסף שניתן להסבירו באמצעות תאוריית השדות של בורדייה הוא כי 24 אחוזים מהנשאלים סבורים שיתרחש עימות חריף בין השדה השבטי והמדינתי, אם מדינת ישראל תאכוף את האיסור על פוליגמיה.

המסיימות בית ספר תיכון עולה על שיעורם של הגברים (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2017).

לפי הסקר, 90 אחוזים מהמשתתפים סבורים כי השכלה חשובה מאוד להצלחה בחיים. זאת בהתאמה לכך שלימודים במוסדות להשכלה גבוהה אינם נתפסים כסותרים את הדבקות בדת (Feldman, 2020). עידוד ההשכלה בקרב האוכלוסייה הבדואית נעשה באמצעות פיתוח תוכניות ותקציבים ייעודיים לכך. הצלחת המהלך באה לידי ביטוי מובהק בעיקר בקרב נשים בדואיות. בתהליך הדרגתי הצליחה המדינה לגרום למאות נשים – אשר עד לפני כמה עשורים אולצו בשל המנהגים השבטיים להפסיק את לימודיהן בסוף כיתה ו' – לא רק לסיים בית ספר תיכון אלא גם להמשיך ללימודים אקדמיים. כיום עולה מספר הנשים הבדואיות באקדמיה על זה של הגברים הבדואים. 20 אחוזים מקרב הנשים המסיימות תיכון פונות להשכלה גבוהה, לעומת שמונה אחוזים מהגברים (הכנסת – מרכז המחקר והמידע, 2018).

תוצר נלווה להשכלת נשים הוא קידום ערכי המדינה בדמות חופש אישי, שוויון בין המינים והעצמת האישה הבדואית. הדבר בולט בייחוד בהקשר לנישואים, שכן לנשים משכילות ניתנת עצמאות רבה יותר בבחירת בן-זוג (Feldman, 2020). הלימודים האקדמיים המשותפים של נשים וגברים מביאים גם להיכרות ביניהם באופן מנותק מהקשר שבטי או מעמדי. המוסדות להשכלה גבוהה מהווים מעין מרחב ניטרלי עבור צעירים בדואים. כך, בזכות ההשכלה הגבוהה והיציאה ללימודים, השדה השבטי החל לקלוט נורמות שהמדינה והדת מעודדות. אם בעבר תהליך השידוך היה פנימי בתוך השבט, הרי כעת נפרצו הגבולות ונישואים מתוך בחירה אישית של הנשים, כולל נישואים מעורבים, הפכו לתופעה רווחת – בדיוק כפי שהאסלאם והמדינה ממליצים ומעודדים. מסקנה זו עולה מעיון בפרסומים הקיימים במדיה החברתית המקומית לקראת עונת החתונות.⁴ השכלה גבוהה תורמת גם היא לשינוי בנושא המעמדות השבטיים. אם בעבר המיצוב בתוך השדה השבטי נעשה על פי שושלת ומוצא, המעמד החברתי החל בהדרגה להיקבע בהתאם לרמת ההשכלה. באופן דומה, גם ההיררכיה השבטית הושפעה מאוד ממגמות של רכישת השכלה גבוהה על ידי הפרטים בתוך השדה השבטי. מרבית המנהיגות הצומחת כיום בשדה זה היא מנהיגות משכילה. ממצאים אלה עולים מניתוח של נתוני ההשכלה של נבחרי הציבור ברשויות המקומיות הבדואיות, שלפיהם יותר מ-65 אחוזים מהם בעלי השכלה גבוהה.⁵ אישוש לכך ניתן למצוא ברמת ההשכלה של בעלי תפקידים נבחרים לרשויות ולכנסת.

רעש, הרי בקרב האוכלוסייה המוסלמית בישראל קמה התנגדות למהלך. ממצאי הסקר אישרו כי גם בקרב הבדואים המהלך נתפס כהתערבות פסולה במנהגיהם. כך, 85 אחוזים מקרב הנשאלים השיבו כי ימחו על אכיפת המגבלות על עוצמת המואזין, ומתוכם 59 אחוזים השיבו כי יגיבו בתקיפות רבה.

תאוריית השדות עשויה להסביר את ההתנגשות לעיל כחלק מן הדינמיקה בין השדה הדתי לשדה המדינתי. ממצאי הסקר מבטאים את עוצמת השדה הדתי מול שדה המדינה. ממצא זה, בשילוב עם המחאות הבדואיות כנגד הגבלת עוצמת המואזין, מלמד על תפיסות הציבור הבדואי בנגב ועל הפרקטיקות הדתיות שאומצו באופן נרחב על ידי השדה השבטי בעשרים האחרונים. הדבר מדגים כי לעיתים עוצמתן של נורמות בנות חמישים שנה אינה פחותה מזו של נורמות בנות מאות שנים.

לסיכום – ניכר כי כתוצאה מהמפגש בין החברה הבדואית לדת האסלאם אימצה החברה הבדואית את קריאת המואזין באופן מלא. מדינת ישראל נדרשה לסוגיית עוצמת הקריאה בשנים האחרונות, כאשר הקונפליקט בנושא זה אינו ייחודי לחברה הבדואית אלא עוסק בכלל היישובים המוסלמיים. הגם שבמועד כתיבת שורות אלה המדינה אינה נוקטת פעולות אכיפה, ייתכן שטרם נאמרה המילה האחרונה בנושא.

תחנות משטרה: שבטיות מול המדינה

רמת האלימות ביישובים הבדואיים בנגב בכלל ובבתי הספר בפרט היא גבוהה (Abid et al., 2018). עם זאת, רוב המשיבים לסקר אמרו כי אינם מעוניינים בהגברה משמעותית של נוכחות המשטרה ביישוב (79 אחוזים). מקרב אלה, 23 אחוזים סברו כי אם תוגבר הנוכחות המשטרתית ביישובים, הדבר עלול להביא לעימות חריף (בין השדה המדינתי לשדה השבטי). ניתן להסביר את הממצאים הללו בכך שתחנות משטרה נתפסות כביטוי לנוכחות של שדה המדינה וכלליה במרחב. מידת הנכונות לקיומם של כוחות משטרה במרחב מצביעה על מידת ההסכמה הציבורית לכללים ולכללים של האכיפה המדינתית. רמת התמיכה הנמוכה בנוכחות משטרתית מעידה כי הבדואים אינם רואים במערכת האכיפה המדינתית גורם הנותן מענה לבעיות פנימיות. בחברה הבדואית קיימים כללים להסדרת העניינים בין האנשים, ובכלל זה כללי יישוב סכסוכים על פי עקרונות שבטים ודתיים. הבדואים מעדיפים את כללי המערכת השבטית והדתית שלהם. זאת ועוד, מיעוט נוכחות משטרתית מביא לכך שמפגשים רבים בין המשטרה לבין האוכלוסייה נעשים בהקשר לאכיפת חוקי המדינה על ידי השדה המדינתי כנגד פעילויות

לסיכום – המפגש בין השדה השבטי והשדה הדתי שעודדו ריבוי נשים לבין השדה המדינתי, שלאורך שנים אסר זאת בצורה פורמלית אך לא נקט כל צעדי אכיפה, הותיר את התופעה על כנה.

קריאת המואזין: המדינה מול הדת

ממצא נוסף שעלה מן הסקר קשור במחלוקת סביב קריאת המואזין. לפי המסורת המוסלמית, הקריאה הראשונה לתפילה נעשתה בהוראת הנביא מוחמד. בתקופות מאוחרות יותר נבנו במסגדים צריחים גבוהים, אשר נועדו בין היתר לאפשר לקול המואזין, הקורא למאמיניו להגיע לתפילה, להישמע למרחקים. כמו כן, זמני התפילות משתנים לפי שעת זריחת השמש, כך שלפני תפילת השחר קורא המואזין פסוקים מהקוראן. כיום נפוצה תופעת קריאת המואזין במרחב הציבורי באמצעות מערכת כריזה ורמקולים המופעלים בעוצמה גבוהה. תופעה זו החלה כחלק מתהליכי מודרניזציה והפכה לפרקטיקה דתית מקובלת ביישובים הערביים. המסורת השבטית הנוודית לא כללה תפילה במסגד, שהוא מבנה קבע ולכן אינו מתאים לאורח החיים של חברה נוודית. המסגד הראשון שהוקם בנגב היה ביוזמת העות'מאנים, בסמוך להקמת העיר באר־שבע בשנת 1900. המסגד הראשון שהוקם ביישוב בדואי היה ביוזמתן של משפחות מקומיות ברהט. היו אלה המשפחות הראשונות שהתיישבו ביישוב החדש ופנו למשרד הדתות לקבלת סיוע כספי לשם הקמת המסגד.⁸ מאז הוקמו עשרות מסגדים ביישובים הבדואיים (אלקורעאן, 2006).

ממצאי הסקר מבטאים את עוצמת השדה הדתי מול שדה המדינה.

מהסקר עלה כי 76 אחוזים מהמראיינים מתפללים ביום שישי במסגד (42 אחוזים השיבו כי הם מתפללים תמיד או ברוב המקרים, 34 אחוזים מתפללים לפעמים). 24 אחוזים השיבו כי הם בכלל לא מתפללים. בהתחשב בכך שעל נשים אין חובת תפילה במסגד, והן כאמור מהוות כמחצית מהמשתתפים בסקר, התשובות מבטאות מובהקות בפולחן דתי זה.

בשנים האחרונות, עם כניסת טכנולוגיות של רמקולים רבי עוצמה, סוגיית עוצמת הכריזה, בייחוד בשעות הבוקר המוקדמות, עוררה מחלוקת רבה בקרב אוכלוסיות שאינן מוסלמיות. על רקע זה עלו דרישות מהמדינה להפעיל את סמכויותיה בנושא.⁹ דרישות אלה כללו בין היתר ניסיונות חקיקה ועוררו שיח ציבורי נרחב.¹⁰ בעוד המדינה ראתה בהגבלת עוצמת הכריזה חלק מאכיפת החוקים האוסרים

כל שדה, לפשט ולהמשיג אותם בסיוע תמונת המצב הנקודתית שעלתה מממצאי הסקר.

ניכר כי במקרים שבהם המדינה קידמה נורמות שאינן מתנגשות עם השדה השבטי או השדה הדתי, שיתוף הפעולה מצד החברה הבדואית הניב תוצאות.

נוסף על כך, שילוב המקורות שבהם נעשה שימוש במחקר הנוכחי העלה כי כאשר המדינה ניסתה לעשות שימוש ישיר בכלים של חקיקה ואכיפת החוק כדי לבטל כללי משחק והון המקובלים בשדה השבטי, היא נתקלה בהתנגדות ובקושי רב. קושי זה התעצם ככל שהשדה הדתי חבר לשדה השבטי. בהקשר זה הראינו כי בעניין הפוליגמיה, המסורת השבטית נתמכה בכללים הדתיים, וזאת על רקע הימנעות המדינה מעיסוק בנושא זה לאורך שנים רבות, ואפילו בנסיבות שבהן הפרשנות המדויקת של ההוראות הדתיות הייתה שנויה במחלוקת. תמונה דומה נחשפה גם במקרה של ניסיון המדינה להטיל מגבלות על עוצמת קריאת המואזין במסגדים. כאן חבר השדה השבטי לשדה הדתי כנגד השדה המדינתי, וממצאי הסקר חשפו התנגדות רחבה.

מנגד, ניכר כי במקרים שבהם המדינה קידמה נורמות שאינן מתנגשות עם השדה השבטי או השדה הדתי, שיתוף הפעולה מצד החברה הבדואית הניב תוצאות. כך למשל, במקרה של ההשכלה הגבוהה, ממצאי הסקר הראו שהשדה השבטי "ישר קו" עם השדות האחרים. תמיכת השדה הדתי ברכישת השכלה גבוהה, ולא רק השכלה דתית, עזרה ביצירת קואליציה בעניין זה.

עוד עלה מממצאי המחקר כי היבטים חשובים באורח החיים של החברה הבדואית בנגב עודם נקבעים על ידי הנורמות השבטיות. לצד זאת, בעשורים האחרונים גבר מאוד כוחה של הדת והיא הפכה להיות שדה משמעותי במיוחד. לצד התגברות התחום הדתי התעצמה גם המדינה, אולם לעת עתה השפעתה צנועה יותר מזו של שני השדות האחרים. כמו כן, ככל שהמדינה תהיה נוכחת בתחומי חיים נרחבים יותר ותפעל להשגת שיתופי פעולה עם השדות האחרים, יכולת ההשפעה שלה תגבר. מסקנתנו היא שהשימוש בתאוריה של בורדייה מסייע בניתוח ובהבנה טובה יותר של נקודות החיכוך בין השדות, וכן במתן הסברי עומק לתהליכים המתרחשים בתוך ובהקשר לחברה הבדואית. כמו כן, התאוריה מסייעת במיפוי הממשקים הקיימים בין השדות ובמציאת דרכים שבהן כל השדות או חלקם יכולים לפעול יחד. המחקר הצביע על קיומם של סוכני שינוי, המקרבים או מרחיקים את החברה הבדואית מהחברה הישראלית ונחשפים בעת

הנתפסות לגיטימיות בחברה הבדואית, למשל מבצעי הריסת בתים (Yahel, 2019).¹¹

לפי ממצאי הסקר, במקרה של סתירה בין הכללים השבטיים הבדואיים לאלו של המדינה, 47 אחוזים מהמשיבים סברו כי יש עליונות לחוקי המדינה. רק 29 אחוזים השיבו כי יש להעדיף את החוק הבדואי השבטי. 24 אחוזים השיבו כי אין סתירה ביניהם. בשאלה "האם בשביל להתפרנס מוצדק לפעמים לעבור על החוק?" — 55 אחוזים השיבו בשלילה. יש לציין כי השאלה לא הבחינה בין חוקים שונים.

השירות בצבא הוא מסלול נוסף הקשור למנגנוני האכיפה של המדינה. על פי הסקר, 29 אחוזים סבורים כי רצוי שצעירים בדואים יתגייסו לצבא. מבין 71 האחוזים שאינם סבורים שבדואים צריכים להתגייס לצבא, 45 אחוזים מתנגדים מאוד לגיוס. תמונה שונה נמצאה בהקשר לשירות האזרחי, כאשר 45 אחוזים מהמרואיינים השיבו כי השירות האזרחי של צעירים בדואים רצוי בעיניהם. 55 אחוזים הביעו התנגדות, מתוכם 31 אחוזים התנגדו מאוד.

לסיכום — במפגש בין מערכת אכיפת החוק המדינתית לבין מערכת יישוב הסכסוכים השבטית והדתית, נכון לעכשיו יש העדפה ברורה לשימוש במערכת השבטית והדתית על פני המערכת המדינתית.

סיכום

המחקר הנוכחי הוא נדבך נוסף בהבנת הדינמיקה המתקיימת בין שימור לשינוי בחלקים של החברה הבדואית. המגמות שעליהן הצבענו משפיעות על הקשרים בתוך החברה הבדואית ועל הקשר בינה לבין החברה הישראלית בכללותה. במחקר נלקחו כנקודת מוצא ממצאי סקר שנערך בקרב החברה הבדואית בנגב, והם שולבו במערך התאורטי שהציע בורדייה וכן במכלול מקורות ומחקרים נוספים בתחום.

ניתוח של שלושת השדות — השבטיות, הדת והמדינה והדינמיקה ביניהם אפשר הצגת מגוון תהליכי שימור ושינוי דינמיים המתרחשים בחברה. כל אחד מהשדות שנבחרו מציע מערך של כללי משחק, סוגי הון ושחקנים בולטים. כמו כן נבחנו היחסים בין השדות באמצעות ממצאים שהוצגו ביחס לארבעה נושאים: השכלה, ריבוי נשים (פוליגמיה), קריאת המואזין ותחנות המשטרה ביישובים. לצד אלה, המחקר הדגים את יתרונותיה של תאוריית השדות. הראינו כי באמצעות השימוש בה ניתן להסביר בצורה נוחה ויעילה מגוון נושאים, הן פרטניים והן כלליים. זאת ועוד, הודגמה יכולתה של התאוריה להתבונן על הדינמיקה ועל הזרמים התת-קרקעיים של

ניתוח הכוחות הפועלים שבין השדות. מאחר שלכידות היא מרכיב בחוסן לאומי, וכך גם ראתה זאת מדינת ישראל כשהצהירה על שילוב החברה הבדואית כיעד, הרי קיימת חשיבות ליצירת תשתית ידע, לצד שיפור אספקת השירותים והתשתיות הפיזיות.

בהקשר זה, המלצתנו היא לנקוט את הצעדים הבאים:

- לערוך מיפוי נרחב ומעמיק של כלל השדות הפועלים על החברה הבדואית, גם אלו שהשפעתם פחותה.
- לאתר את נקודות החיבור בין השדות ואת המגמות המתקיימות בהם, ובהתאמה לפעול לחיזוק המגמות התומכות בשילוב הבדואים במדינה, כגון בתחום ההשכלה בכלל והשכלת נשים בפרט.
- לאתר את מקורות החיכוך בין השדות ולנתח בסיוע התאוריה את החיבורים האפשריים, כולל אלו הקשורים לדינמיקה המתקיימת בתוך השדות ובין השחקנים – למשל הרחבת הפעילות המשטרית ההסברית.
- לערוך סקרי עומק תקופתיים אשר יוכלו לתת מידע נרחב ומדויק יותר על המגמות שהוזכרו במחקר ועל מגמות נוספות.
- להמשיך בביצוע מחקרים על החברה הבדואית, ובמסגרתם לבחון את תרומתן של תאוריות משלימות, תוך איתור תהליכים נוספים בחברה וניתוח מעמיק של הפרטים השונים.

חבצלת יהל – חברת סגל אקדמי בכיר במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. את מחקרה לקבלת תואר דוקטור כתבה על מדיניות ישראל ביחס לבדואי הנגב באוניברסיטה העברית בירושלים. בעלת תואר שני במינהל ציבורי מאוניברסיטת הרווארד ותארים ראשונים במשפטים ובכלכלה מאוניברסיטת תל אביב. ד"ר יהל הקימה וניהלה את מחלקת המקרקעין בפרקליטות דרום, ועד לפרישתה שימשה כמשנה לפרקליט מחוז הדרום (אזרחי). ליהל פרסומים רבים העוסקים בהיבטי מדיניות ביחס לבדואי הנגב, והיא מלמדת קורסים בנושאים אלו במסגרת לימודים לתארים ראשון ושני.

YahelH@bgu.ac.il

עאטף אבו-עג'אג' – בעל תואר ראשון בהנדסה ותואר שלישי מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. במסגרת עבודת הדוקטור פיתח מודל ייחודי לניתוח דינמיקות ואינטראקציות ביחסי מדינה ושבט בנגב. לד"ר אבו-עג'אג' ניסיון רב בניהול ציבורי בכיר, ומזה יותר מעשור הוא מכהן כמנהל תאגיד המים נווה מדבר, המשרת יותר ממאה אלף תושבים ביישובי הבדואים בנגב. atefa@post.bgu.ac.il

מקורות

אבו-בדר, ס' וגוליב, ד' (2008). **עוני, חינוך ותעסוקה בחברה הערבית-בדואית: מבט השוואתי. מחקרי מדיניות 6**. מכון

ון-ליר בירושלים, המוסד לביטוח לאומי.

אבו-עג'אג', מ' (2004). **על אופן התמודדותם של תלמידים במגזר הבדואי הלוואים מתמטיקה עם מחשבון גרפי עם מושגים מרכזיים בתוכנית הלימודים** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אבו-עג'אג', ע' (2019). **בין שבט בדואי, מדינה ישראלית ותנועה אסלאמית: משולש שדות הכוח בנגב** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אבו-פריח, פ' (2014). **האסלאם בנגב: התנגשות והסכמה בין הערך לשריעה בקרב האוכלוסייה הערבית-מוסלמית בנגב** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אבו-רע'נה, ח' (2011). **שלושה מעגלים בדו: הקונפליקט בין המנהג הבדואי, חוקי השריעה וחוק המדינה בישראל** (י' חבקוק, עורך). מרכז הנגב לפיתוח אזורי – אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אבו-רע'נה, ע' (2018). **בין מנהג שבטי לאסלאם: מוסד הצלחה בחברה הבדואית בנגב**. בתוך מ' חטינה ומ' אל-עטאונה (עורכים). **מוסלמים במדינת היהודים – דת, פוליטיקה, חברה** (עמ' 260–273). הקיבוץ המאוחד.

אופיר, ע' (2010). **מדינה. מפתח 1**, 30–35.

אייזנשטדט, ש"נ (1978). **תכונות יסוד של המדינה המודרנית**. בתוך ש"נ איזנשטדט, ע' גוטמן וי' עצמון (עורכים), **מדינה וחברה: סוגיות בסוציולוגיה פוליטית** (עמ' 97–87). עם עובד.

אילן, נ' (עורך) (2002). **האסלאם והעולמות השזורים בו: קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוס-יפה**. האוניברסיטה העברית – המכון ללימודי אסיה ואפריקה, מכון בן-צבי ומוסד ביאליק.

אלבדור, ס' (2005). **אלימות נגד נשים בדואיות בנגב**. שתי"ל.

אלון, י' (2001). **יחסי שבט ומדינה בעבר-הירדן המנדטורית: השבטים ותהליכי כינון המדינה המודרנית**. **ג'מעה ת**, 84–115.

אלרן, מ', ישראלי, צ', פדן, כ', ואלטשולר, א' (2015). **חוסן חברתי בעוטף עזה במבצע "צוק איתן"**. **צבא ואסטרטגיה** (7) 2, 5–26.

המכון למחקרי ביטחון לאומי.

אל-עארף, ע' (1935). **שבטי הבדואים במחוז באר-שבע** [מ' קפלוק, מתרגם]. בוסתנאי.

אל-עטאונה, ש' (2015). **ג'מעה אל-דעוה ואל-תבליע' בנגב: דעוה ופוליטיקה** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אל-צאריעה, ק' (2016). **בתי דין שבטיים (מחאכם אל-עשאא'יר) בצל הממשל הצבאי בנגב 1952–1966** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אלקורעאן, א' (2006). **הבדווים בנגב בין זהות לאומית ערבית פלסטינית לשבטיות** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אלקרינאו, ע' וסלונים-נבו, ו' (2005). **נישואין פוליטיים ומונוגמיים: השפעתם על מצב הנפשי והחברתי של נשים בדואיות-ערביות**. בתוך ר' לבייזל, ג' צוויקל ונ' ברק (עורכות), **"שמרי נפשך", בריאות נפשית בקרב נשים בישראל** (עמ' 149–168). אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אסנת, ד' (2004). **"מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל": פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד, 1961–1967** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

אשכנזי, ט' (2000). **הבדווים בארץ-ישראל**. אריאל.

בוימל, י' (2002). **יחסו של הממסד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1958–1968** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת חיפה.

בורדייה, פ' (2005). **שאלות בסוציולוגיה** [א' להב, מתרגם]. רסלינג.

בן-דוד, י' (2004). **הבדווים בישראל – היבטים חברתיים וקרקעיים**. המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע. מכון ירושלים לחקר ישראל.

בן דוד, י' וגונן, ע' (2001). **בדווים ובדוויים-פלאחים בתהליך העירוב**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בנגב. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בן-ישראל, א' (2009). **התהוות המקום הבדווי, הבניית מרחב ונוף בקרב נוודים-רועים מתעיירים: המקרה של בדווי אזור חורה – יתיר** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

בר-צבי, ש' (1979). מאפיינים של חיי הבדואים בנגב בטרם התנחלות. בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים). **ארץ הנגב: אדם ומידבר, כרך ב'** (עמ' 621–630). משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

ברק, א' (2000). שלטון החוק ועלינות החוקה. **משפט וממשל ה'**, 375–399.

גידנס, א' (2013). **סוציולוגיה**. האוניברסיטה הפתוחה.

גלילי, א' (2013). **מעגלי חיים בחברת נוודים: דפוסי קבורה בקרב הבדווים בנגב כמראה לשינויים מרחביים וחברתיים, 1900–1966** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. האוניברסיטה העברית.

גלנר, א' (1994). **לאומים ולאומיות**. האוניברסיטה הפתוחה.

גלרנט, ל' (2006). **מרחבים אלטרנטיביים: פורמים אינטרנטיים ושדה חובבות המדע הבדיוני בישראל** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת תל אביב.

דוח מבקר המדינה (2018). פעילות משרד הביטחון לחיזוק הקשר בין הנוער לצה"ל ועם המיועדים לגיוס. בתוך **דוח שנתי 68** (עמ' 49–82). מדינת ישראל.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2006). **פוליגמיה בקרב האוכלוסייה הבדואית בישראל**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2013). **פוליגמיה בקרב האוכלוסייה הבדואית בישראל – עדכון**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2017). **חינוך בחברה הבדואית בנגב: תמונת מצב**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2018). **ייצוג נשים באקדמיה: ריכוז נתונים**.

המכון למחקרי ביטחון לאומי ופורי מחקרי שוק ודעת קהל לישראל 2000 בע"מ (2018). מחקר דעת קהל (לא פורסם).

ועדת גולדברג (2008). **דוח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב**. מדינת ישראל.

טובין, ד' וטל, ה' (2011). הערכה ושדות אחרים כמשתקף במספר כנסי איל"ת. **ביטחון סוציאלי 85**, 189–214.

יהל, ח' (2017א). הוויכוח הקרקעי בין בדואי הנגב ומדינת ישראל, **היער 17**, 54–66.

יהל, ח' (2017ב). לא חוקי אך משתלם: הקצאת מגרשים בנגב למשפחות פוליגמיות. **תכנון 14** (1), 211–204.

יהל, ח' וקרק, ר' (2016). יישובם מחדש של בדווי הנגב במסגרת הסכם השלום עם מצרים. **אופקים בגאוגרפיה 90**, 64–91.

יהל, ח', קרק, ר' ופרנזמן, ס' (2013). האם הבדואים בנגב הם התושבים המקוריים – עם יליד? **אופקים בגאוגרפיה 84**, 73–87.

יפתחאל, א' (2000). **קרקעות, תכנון ואיישויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**. נייר עמדה. מרכז אדווה.

לוי, י' (2014). צה"ל בין סולידריות לקונפליקט – "צבא העם" נגד גיוס החובה – **סדרת מאמרים לדיון מס' 28**. המכון לחקר מדיניות, כלכלה פוליטית וחברה, האוניברסיטה הפתוחה.

לצרוסיפה, ח' (1980). **האסלאם: קווי יסוד**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור, האוניברסיטה המשותפת.

מאגר מידע מקוון – מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב (ל"ת). הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב ומרכז הנגב לקיימות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. <https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/Pages/default.aspx>

מאיר, א' (2006). **כלכלה וקרקע בקרב בדווי הנגב: תהליכים חדשים, תובנות חדשות**. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מאיר, א' וברנע, ד' (1986). **התפתחות מערכת החינוך הבדואית בנגב**. המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ומחוז דרום, משרד החינוך.

מור, א' (1971). הבדואים בנגב – סקירה כללית, בתוך לשכת היועץ לענייני ערבים, **הבדואים – קובץ מאמרים** (עמ' 1–28). משרד ראש הממשלה.

מיכאל, ק' ופישמן, י' (2019). חשיבות החוסן החברתי לחוסן הלאומי: ניסיון למשנה סדורה – מסה על בסיס ראיון עומק עם רא"ל (במיל') משה (בוגי) יעלון. **חוסן לאומי, פוליטיקה וחברה 1** (1).

אוניברסיטת אריאל בשומרון, 5–18.

מינצקר, א' (2015). **הג'נאבי בהר הנגב המרכזי: שבט, טריטוריה וקבוצה מוכרת** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מרקס, ע' (1974). **החברה הבדואית בנגב**. רשפים.

סילברמן, נ' (2011). **עקבות ההביטוס בתרגום: כיצד משתקפות זהויותיהם של מתרגמי ספרי מחמוד דרוויש לעברית בתרגומיהם** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת בר-אילן.

פורת, ח' (2009). **הבדווים בנגב בין נוודות לעיר: 1973–1948**. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קרסל, ג' (1976). **פרטיות מול שבטיות – דינמיקה של קהילות בדוים בתהליך התעיירות**. הקיבוץ המאוחד.

קרסל, ג' (2011). **בן דוד, י' ואבו-רביעה, ח' (1991)**. תמורות בבעלות על הקרקע אצל בדווי הנגב במאה השנים האחרונות: ההיבט התוך-שבטי. **המזרח החדש לג**, 39–69.

רובינשטיין, א' ומדינה, ב' (2005). **המשפט החוקתי של מדינת ישראל**. שוקן.

רודניצקי, א' (2011). **החברה הבדואית בנגב: מאפיינים חברתיים, דמוגרפיים וכלכליים**. יוזמת קרן אברהם.

שביט, א' (2011). זהות מוסלמית באירופה ובישראל: קווי מתאר לדיון משווה. בתוך א' רכס וא' רודניצקי, (עורכים). **מיעוטים מוסלמיות במדינות רוב לא-מוסלמיות: התנועה האסלאמית בישראל כמקרה מבחן** (עמ' 21–26). אוניברסיטת תל אביב.

שחר, ע' (1997). טרילמה בדיוני בית הדין "אלמחכמה אל-שרעיה" בבאר שבע כנקודת מפגש של שלוש מערכות חוק: חוקי המדינה, החוק השרעי והערך הבדווי. **ג'מאעה א**, 11–35.

Abid, M.A., Vlaicu, F.L., Bălăuță, D.S., & Buică, D. (2018). School violence in the Negev Region of Israel. *Social Work Review 1*, 7–15.

Abu-Rabia, R. (2011). Redefining polygamy among the Palestinian Bedouins in Israel: Colonialism, patriarchy, and resistance. *American University Journal of Gender, Social Policy & the Law 19*(2), 459–493.

Abu-Saad, I. (2001). Education as a tool for control vs. development among indigenous peoples: The case of Bedouin Arabs in Israel. *Hagar: International Social Science Review 2*(2), 241–259.

Alon, Y. (2016). *The Shaykh of Shaykhs: Mithqal al-Fayiz and tribal leadership in modern Jordan*. Stanford University Press.

Amit, K., & Fleische, N. (2005). Between social resilience and social capital. In N. Friedland, A. Arian, A., Kirschenbaum, K., Amit, & N. Fleischer (Eds.). *The Concept of Social Resilience* (pp. 83–107). Samuel Neaman Institute.

Ayubi, N.N. (1995). *Over-stating the Arab State: Politics and society in the Middle East*. I.B. Tauris.

Bocco, R. (2006). The Settlement of pastoral nomads in the Arab Middle East: International organizations and trends in development policies, 1950–1990. In

בן דוד, י' וגונן, ע' (2001). **בדווים ובדוויים-פלאחים בתהליך העירוב**. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בנגב. מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

בן-ישראל, א' (2009). **התהוות המקום הבדווי, הבניית מרחב ונוף בקרב נוודים-רועים מתעיירים: המקרה של בדווי אזור חורה – יתיר** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

בר-צבי, ש' (1979). מאפיינים של חיי הבדואים בנגב בטרם התנחלות. בתוך א' שמואלי וי' גרדוס (עורכים). **ארץ הנגב: אדם ומידבר, כרך ב'** (עמ' 621–630). משרד הביטחון – ההוצאה לאור.

ברק, א' (2000). שלטון החוק ועלינות החוקה. **משפט וממשל ה'**, 375–399.

גידנס, א' (2013). **סוציולוגיה**. האוניברסיטה הפתוחה.

גלילי, א' (2013). **מעגלי חיים בחברת נוודים: דפוסי קבורה בקרב הבדווים בנגב כמראה לשינויים מרחביים וחברתיים, 1900–1966** [חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה"]. האוניברסיטה העברית.

גלנר, א' (1994). **לאומים ולאומיות**. האוניברסיטה הפתוחה.

גלרנט, ל' (2006). **מרחבים אלטרנטיביים: פורמים אינטרנטיים ושדה חובבות המדע הבדיוני בישראל** [חיבור לשם קבלת תואר מוסמך]. אוניברסיטת תל אביב.

דוח מבקר המדינה (2018). פעילות משרד הביטחון לחיזוק הקשר בין הנוער לצה"ל ועם המיועדים לגיוס. בתוך **דוח שנתי 68** (עמ' 49–82). מדינת ישראל.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2006). **פוליגמיה בקרב האוכלוסייה הבדואית בישראל**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2013). **פוליגמיה בקרב האוכלוסייה הבדואית בישראל – עדכון**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2017). **חינוך בחברה הבדואית בנגב: תמונת מצב**.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2018). **ייצוג נשים באקדמיה: ריכוז נתונים**.

המכון למחקרי ביטחון לאומי ופורי מחקרי שוק ודעת קהל לישראל 2000 בע"מ (2018). מחקר דעת קהל (לא פורסם).

ועדת גולדברג (2008). **דוח הוועדה להצעת מדיניות להסדרת התיישבות הבדואים בנגב**. מדינת ישראל.

טובין, ד' וטל, ה' (2011). הערכה ושדות אחרים כמשתקף במספר כנסי איל"ת. **ביטחון סוציאלי 85**, 189–214.

יהל, ח' (2017א). הוויכוח הקרקעי בין בדואי הנגב ומדינת ישראל, **היער 17**, 54–66.

יהל, ח' (2017ב). לא חוקי אך משתלם: הקצאת מגרשים בנגב למשפחות פוליגמיות. **תכנון 14** (1), 211–204.

יהל, ח' וקרק, ר' (2016). יישובם מחדש של בדווי הנגב במסגרת הסכם השלום עם מצרים. **אופקים בגאוגרפיה 90**, 64–91.

יהל, ח', קרק, ר' ופרנזמן, ס' (2013). האם הבדואים בנגב הם התושבים המקוריים – עם יליד? **אופקים בגאוגרפיה 84**, 73–87.

יפתחאל, א' (2000). **קרקעות, תכנון ואיישויון: חלוקת המרחב בין יהודים וערבים בישראל**. נייר עמדה. מרכז אדווה.

לוי, י' (2014). צה"ל בין סולידריות לקונפליקט – "צבא העם" נגד גיוס החובה – **סדרת מאמרים לדיון מס' 28**. המכון לחקר מדיניות, כלכלה פוליטית וחברה, האוניברסיטה הפתוחה.

לצרוסיפה, ח' (1980). **האסלאם: קווי יסוד**. משרד הביטחון – ההוצאה לאור, האוניברסיטה המשותפת.

מאגר מידע מקוון – מאפייני חיים של החברה הבדואית בנגב (ל"ת). הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב ומרכז הנגב לקיימות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. <https://in.bgu.ac.il/humsos/negevSus/SYBSN/Pages/default.aspx>

מאיר, א' (2006). **כלכלה וקרקע בקרב בדווי הנגב: תהליכים חדשים, תובנות חדשות**. מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- revisited. In H. Hazan, & E. Herzog (Eds.). *Serendipity in anthropological research: The nomadic turn* (pp. 257-289). Routledge.
- Swartz, D. (1997). *Culture and power: The sociology of Pierre Bourdieu*. University of Chicago.
- Tapper, R. (Ed.) (1983). *The conflict of tribe and state in Iran and Afghanistan*. Croom Helm.
- Thomson, P. (2008). Field. In M. Grenfell (Ed.). *Pierre Bourdieu: Key concepts* (pp. 67-71). Acumen.
- Wendt, A.E. (1987). The agent-structure problem in international relations theory. *International Organization* 41(3), 335-370.
- Yahel, Y. & Kark, R. (2014). Israel Negev Bedouin during the 1948 war: Departure and return. *Israel Affairs* 21(1), 48-97.
- Yahel, Y. (2019). The conflict over land ownership and unauthorized construction in the Negev. *Contemporary Review of the Middle East* 6(3-4), 352-369.
- D. Chatty (Ed.). *Nomadic Societies in the Middle East and North Africa* (pp. 302-332). Leiden & Boston: Brill.
- Bourdieu, P. (1983). The field of cultural production, or: The economic world reversed. *Poetics* 12(4-5), 311-356.
- Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* (pp. 241-258). Greenwood.
- Bourdieu, P. (1991). On symbolic power. In J. B. Thompson (Ed.). *Language and symbolic power* (pp. 163-170). Harvard University Press.
- Bourdieu, P., Loic J. D. Wacquant, & Farage, S. (1994). Rethinking the state: Genesis and structure of the bureaucratic field. *Sociological theory* 12(1), 1-18.
- Bourdieu, P. & Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago Press.
- Dinero, S. (2004). New identity/identities formulation in a post-nomadic community: The case of the Bedouin of the Negev. *National Identities* 6(3), 261-275. DOI: 10.1080/1460894042000312349
- Feldman, A. (2020). Academic education and religion: A comparison of religious motifs among students in a secular academic college in Israel. *Religion & Education* 47(3), 321-335.
- Fuller, L.L. (1969). *The Morality of Law*. Yale University Press.
- Jepperson, R.L., Wendt, A., & Katzenstein, P. (1996). Norms, identity and culture in national security. In P. Katzenstein (Ed.). *The culture of national security: Norms and identity in world politics* (pp. 33-75). Columbia University Press.
- Kahan, J.H., Allen, A. C., George J. K., & Thompson, G. (2009). *Concept Developments: An Operational Framework for Resilience*. Homeland Security Studies and Analysis Institute.
- Kark, R., & Frantzman, S. J. (2012). Empire, state and the Bedouin of the Middle East, past and present: A comparative study of land and settlement policies. *Middle Eastern Studies* 48(4), 487-510.
- Khazanov, A.M. (1984) *Nomads and the outside world*. University of Wisconsin Press.
- Khoury, P.S., & Kostiner, J. (Eds.). (1990). *Tribes and state formation in Middle East*. University of California Press.
- Marx, E. (2006). The political economy of Middle Eastern and North African pastoral nomads. In D. Chatty (Ed.). *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st century* (pp. 78-97). Brill.
- Nasasra, M. (2011). The southern Palestine Bedouin tribes and British mandate relations, 1917-1948: Resistance to colonialism. *The Arab World Geographer* 14(4), 305-335.
- Rabi, U. (2016). *Tribes and states in a changing Middle East*. C Hurst & Co.
- Salzman, P.C. (2004). *Pastoralism: Equality, hierarchy, and the state*. Westview Press.
- Stewart, F.H. (2000). What is honor. *Acta Histriae* 8(1), 13-28.
- Stewart, F.H. (2006). Customary law among the Bedouin of the Middle East and North Africa. In D. Chatty (Ed.), *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st Century* (pp. 239-279). Brill.
- Stewart, F.H. (2012). The structure of Bedouin society in the Negev: Emanuel Marx's Bedouin of the Negev
- ### הערות
- מחקרים על דת ושבטיות: ליש, א' (2005). שריעה ומנהג בחברות שבטיות בעולם המוסלמי המודרני. רוח מזרחית 1, 5-8; נאטור, א' (1991). שריעה ומנהג במשפחה הבדואית בנגב על פי הפסיקה של בית הדין השרעי בבאר־שבע. המזרח החדש לג, 95, 94-111.
 - הנשאלים התבקשו לציין את עוצמת הקשר שיש להם (מאוד לא חשוב, לא חשוב, חשוב, חשוב מאוד) ביחס למגוון זהויות.
 - דף הפייסבוק של אל־קלם مؤسسة القلم الشبائي. <https://he-il.facebook.com/QalamYuothAcademy/>
 - ניתוח של הפרסומים וההזמנות לחתונות של חודש יולי בנגב העלה כי קרוב לשליש מהנישואים היו מחוץ למשפחות ו/או לשבטים.
 - הנתונים נאספו מדיווחים של נבחרי הציבור ברשויות המקומיות השונות בנגב, מאתרים של הרשויות המקומיות ומאתרים האישיים של נבחרי הציבור.
 - סעיף 176 לחוק העונשין התשל"ז-1977, ספר החוקים תשל"ז מס' 846 מיום 4.8.1977, עמ' 226 4.8.1977.
 - דוח מסכם – הצעות הביניים לתיקון להחלטות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה, יולי 2018. https://www.gov.il/BlobFolder/generalpage/polygamy_final_report/he/polygamy_final_report.pdf
 - עטווה אלעוברת אל שר הדתות, 9.2.75. א"מ גל 11/17094.
 - חוק למניעת מפגעים, התשכ"א-1961, ספר החוקים התשכ"א, עמ' 58, ותקנות למניעת מפגעים (מניעת רעש), תשנ"ג-1992, קובץ תקנות, תשנ"ג מס' 5474, מיום 5.10.1992, עמ' 8. תקנה 3 (א).
 - בדוח של מרכז המחקר והמידע של הכנסת אוזכר מקרה אחד שבו בית משפט הרשיע מואזין בעבירה על החוק וגזר עליו קנס. הכנסת – מרכז המחקר והמידע (2011). שימוש ברמקולים לשידור קריאת המואזין – סקירה משווה, עמ' 5; הצעות החוק ביוני 2018 הובאו לדיון בוועדת החוקה, חוק ומשפט של הכנסת. כללו הצעת חוק למניעת מפגעים (תיקון) – איסור השימוש במערכת כריזה בבתי תפילה) התשנ"ו-2015, וזאת במסגרת של הכנה לקריאה ראשונה, וכן הצעת חוק למניעת מפגעים (תיקון) – מניעת רעש ממערכת כריזה בבתי תפילה), התשע"ז-2016.
 - לעניין אכיפת חוקי הבנייה בשנת 2019 ראו דיווח של מנהלת דרום לתיאום האכיפה של דיני מקרקעין בקישור: https://www.gov.il/he/departments/units/unit_land_law_enforcement_negev; לעניין המאבק נגד הריסות בתים ראו: ח' נח ומ' מרקוס (עורכים) (2020). על (אי) שוויון והריסת בתים ומבנים ביישובים הערבים בדואים בנגב. פורום דו־קיום בנגב לשוויון אזרחי.